

בעליות החסידים לארץ ישראל בשנת תקל"ז, ואם היה, עד כמה היה דומיננטי? מה משקלם של חישובי הקץ וה坦יסה המשיחית סכיב שנת תקמ"א? האם לבננה, החברתי של שולשות הצדיקים יש השפעה על הלך הרוח המשיחי בחסידות, והאם יש חידוש במשיחיות החסידית המודרנית? והאם יש שאלות אלו ואחרות המשתלשלות מכאן אין תשובה חד-משמעות, ובאי-כך כמה דעתו שהועלו בסוגיות אלו בחקור החסידות.

א. דיוונים על המשיחיות בחסידות מתוך טבעה העיונית-הגותי

ויכוח עקרוני בשאלת מעמדה וכובד משקלה של המשיחיות בתנועה החסידית וזיקתה לשבתאות התעוור בקונגרס העולמי הרכبي למדעי היהדות, שנערך בירושלים בשנת תשכ"ה.⁶ ראשי החלקים בעניין זה, גרשם שלום ויעשה תשבי, פרסמו בעקבותיו מאמריהם החשובים, ובهم דנו גם בדעתותם של חוקרים ומחקרים קודמים.⁷

טעןתו העיקרית של שלום הייתה שהרעיון האסתטולוגי והכיסופים לגאולה המשיחית בחסידות נדחו הzcדה בגל הדגשת יסוד הדבקות וגאולת הנפש הפרטית. "במקום מושג ה'תיקון' הולוריани, הטען מתח משיחי אסתטולוגי, העמידה החסידות במרכזה את מושג הדבקות האישית".⁸ לדעת שלום, קבלת הארי"י יצירה "תהליכיים של מיתולוגיה קוסמית הקשורה את פנימיות העולםות בתהילך הגאולה".⁹ היא העמידה תפיסת של משיחיות ותיקון המתבצע על ידי העלאת ניצוצות מתוך הנחות מודיקות של תורה כוונות מפורתת המוגנתת במערצת מפותחת של ספירות, בחינות וסטרוקטוריות מסווכות המעצבות את עולם האלהות. החסידות משכה את ידיה מתרות הכוונות הוליריאנטית ונטרלה את היסודות המשיחיים, שהיו, לדעת שלום, חלק אינטגרלי מקבלת הארץ"י והעבירה את נקודת הcovד אל הפרט ודרך המיסטית.¹⁰ גרשם שלום שלל את קיומה של

6. במסגרתו נתקיים סימפוזיון שנושאנו, "יסודותיה של תורה החסידות בראשיתה וייחסה במשךם קודמים במחשבה היהודית". נטו בו חלק גרשם שלום, יעשה תשבי, יוסף ויס, בן-צין דינור, רבקה ש"ץ ואברהם רובינשטיין. דיווחו של יוסף דן על הסימפוזיון נדפס בעיתון האוניברסיטה 11 (תשכ"ו), עמ' 64–69.

7. הרצאותו של תשבי הורחבה ונדרפסה במאמרו "הרעיון המשיחי", ולאחר מכן בספרו חקרי קבלה שלחוורתה, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 475–519. Umduot shel Shalom Bogenha zo, shehovua laRoshona bas Sefer Major Trends in Jewish Mysticism, גובשה במאמרו דלעיל.

8. כך מסכם תשבי את עמדתו של שלום, שם, עמ' 506.

9. שלום, "המשיחיות – פרשה שאין לה קץ", עוד דבר, עמ' 506.

10. במקביל לנסיגתה מן הרעיון המשיחי, משכה החסידות את ידיה גם מתרות הכוונות הוליריאנטית ונטרלה את הסטרוקטוריות המפותחות של מערכת האלהות בקבלה הארץ"י. לעומת הספריות איבר את אחד התפקידים המרכזיים שנעודו לו בתודעה המקובלם, היינו

א. הרעיון המשיחי בחסידות

אסטר ליבס

הוויכוח בשאלת הרעיון המשיחי בחסידות מתעורר מתוך שאלות עקרוניות ורכבות: שאלות פילוסופיות-תאולוגיות לגבי תפיסת הזמן והמציאות: האם החסידות היא תנועה מיסטית אקסומיסטית?¹ האם זרם התודעה הוא הדומיננטי במחשבה החסידית, ככלומר, האם נוכל לומר שהתודעה היא שקובעת את הממציאות?² מה היא מידת השפעתן של ההתרחשויות על הלך נפשו של החסיד? האם יחסו של החסיד לעולם הזה כל חלום הוא חד-משמעות?³ האם הדבקות היא "ערק שאין לו משמעות אסתטולוגית" (כפי שטוען שלום)?⁴ מהו היחס בין מיסטיקה ומשיחיות – האם הzn סותרות זו את זו, והאם תיתכן מיסטיקה דתית יהודית ללא האמונה במשיח? מהו אופייתה של המשיחיות – אקטיבי או פסיבי?⁵ ומהו המשקל שלה בתחום המחשבה החסידית? מה היא מידת השפעתן של תורות והשकפות לוריאניות ושבתאיות על תפיסות החסידות, והאם ישנה בכלל תפיסת עולם חסידית?

שאלות היסטוריות-חברתיות: מה היא מידת ההשפעה של השבתאות על החסידות? האם יש לאיגרת הבуш"ט אופי משיחי? האם היה מרכיב משיחי

1. לדעת רבקה ש"ץ, החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח; רחל אליאור, תורה אחת וההפקים, ירושלים 1992.

2. בעקבות מאמרו של הבуш"ט "במקומות שאדם חושב במחשבה שם הוא כולו" (כתב שם טוב, זאלקווא תקנ"ד, ה ע"ב. ובמקרים רבים נספחים). על מקוו של ביתוי לשוני זה ראה רחל אליאור, "ר' יוסף קארו ור' ישראל בעל שם טוב", *תרביץ סה* (תשנ"ו), עמ' 671–679; ליבס, אהבה וייצה, עמ' 81 ואילך.

3. ראה למשל בספר דגל מלחנה אפרים על הפסוק: "היונו כחולמים" (תהלים קכו 1), הנדרש על זמן הגלות; או בדרשו של ר' ברוך מקוטוב על אותו פסוק: "והנה ידענו שההוא"!
דומה לחילום, וועה"כ דומה להקץ... ולמה אדרג על זה שמכין אותו בחילום, כיון שלא יcab li kll chashakiin, dhayino leuha"b" (עמוד העבודה רט ע"א).

4. במאמרו על הדבקות (לילע עמ' 238). ואגב כך, מהו היחס בין הדבקות למאגיה? ראה: אידל, החסידות. האם אצל "מייסדי התנועה החסידית היה תחום שבו הצלירה הדבקות כפעילות אסתטולוגית" (שם, עמ' 41)?

5. חייבה פדייה, מנגד ועברים – המשיח המתעכב: ציון וצינונות בקרב יהודי ספרד והמורთ, ירושלים תשס"ב, עמ' 81–113.

במחשבה הדתית, ובכלל אלה גם ממד הזמן ההיסטורי בזיקתו לקץ הימים".¹⁵ אידל מקבל באופן עקרוני את הנitionה הפונומנולוגית של שלום ("ההומר שתשבּי מביא כראיה למגמה המשיחית הוא דל יחסית לספרות החסידית הענפה"), אך מתנגד בתוקף להסבירו ההיסטוריים ולנהנה שהיתה מגמה משיחית חזקה בקבלה הלוריינית.¹⁶

גם יהודיה ליבס חולק על שלום, שראה בקבלה הארי'י כולה עניין משיחי, אך דחק ממנה את דמות המשיח: "אני מקבל את דעתו של גרשム שלום הגורס שתורת הגאולה היא עיקר עניינה וחידושה של קבלת הארי'", ושהגאולה מתבצעת על ידי ישראל עד שדמות המשיח האישית אינה תופסת מקום חשוב בתורת הארי'י... הפעולות של כל ישראל בחורה ובמצוות אינה קשורה כל כך לעניין המשיחי או ההיסטורי, אלא דווקא לאספект אחר של הזמן בימיוס הולורייני, היא הבחינה המחוורית, הבאה לידי ביטוי בשער הכוונות, ולפייה מיתוס זה נשלם לא במשך ההיסטוריה, אלא אחת לשנה".¹⁷ יותר משדבר כאנ על התפתחות היסטורית רצופה, מדובר כאן במיתוס עונתי, כגון מות התמזה, או אדוניס, מדי שנה בדורות הפגניות".¹⁸

בהמשך לquo הממחשبة הזה ניסיתי לעמוד על השינוי במשמעות המונחים הקבליים במחשبة החסידית (לרכות מושג הזמן): התהיליך הקוסמי המשיחי, בין שהוא קווי וחד-פערמי (על פי תיאורו של שלום) ובין שהוא מחוזרי (על פי ניתוחו של ליבס), מקבל מפנה פסיקולוגי בתפיסה החסידית כאשר הוא מתאר מהלכים נפשיים של האדם במסלול ספירלי של "עיגולים ויושר" שראשו בשמות. שלבי סולם העלייה, או דרך עכובת האל, הם ההשגות והדבקות שהן למללה מן הזמן ההיסטורי. העבודה הדתית גואלת את המתפרק ומעניקה לו דרישת רגל ב"ימים העליונים" (הספרות). על פי תפיסתו של ר' ברוך מקוסוב, שהיה חסיד מחוזגו של המגיד ממזורייש, הטרואמה השבתאית היא תוצאה של הבנה מגשימה של קבלת הארי', וזה תבוא על תיקונה בהפרשת המושגים הלוריניים. בהגותו מסמלת הטרמינולוגיה הלוריינית – צמצום, רישימו, או רוחר, זיווג, עיבור ועוד – מצבי תודעה וחשיבה. לעומת הדגשת שהוושם בקבלה הארי'

15 אידל, החסידות, עמ' 41.

16 משה אידל, "אחדעיר ושנים משפחה: עיון מחודש בעכיתת תפוצתה של קבלת הארי' והשבאות", פעמים 44 (תשנ"ז), עמ' 5–30.

17 על הזמן הקווי והמחוזרי ועל המשיחיות בקבלה ראה חביבה פרדה, הרמב"ן – התעלות: זמן מחוזרי וטקס קדוש, תל אביב 2003, לפי המפתח. על פי הגדרתה הזמן אינו מושג אלא מערכתי. ראה גם במאמרה בהערה הבאה.

18 יהודיה ליבס, "תריין אורזילין דאיילטא: דרישתו הרודית של הארי' לפוי מיתחון", מחקרים ירושאים במחשבת ישראל י (תשנ"ב), עמ' 126. על דעותיו של שלום על המשיחיות בקבלה ראה משה אידל, "זרמים חתרניים: גנטוטיות ומשיחיות בהשquet שלום על המיסטיקה היהודית", תחתtit, "זמן", זמינים 61 (1998), עמ' 71–76; יהודיה ליבס, "כיוונים חדשים בחקר הקבלה", פעמים 50 (1992), עמ' 150–170; פרדה, ארץ, עמ' 613–620.

משיחיות אקטיבית ועכשוויות באיגרת הבуш"ט.¹⁹ הוא כפר בקשר שבין חישובי קץ ומתח משיחי, וראה בעליית החסידים לארץ ישראל תופעה שלולית.

בגיגוד לעמדת שלום נתן תשבי משקל רב למשיחיות בחסידות. לדעתו המתה המשיחי נעדר אמן מכתבי המגיד ממזורייש וכמה מתלמידיו,²⁰ אולם הוא מצוי אצל בני דורו בפריפריה של החסידות, למשל בכתביו ר' שמחה מלווז'ין, ר' פרץ בן משה מברודי, ר' ישראל חריף מטנוב ור' שמואל בר' אליעזר מלובוריה. הדפסת איגרת הבуш"ט לגיסו בספר תולדות יעקב יוסף מעידה גם כן על מתח משיחי.²¹

משה אידל, בעקבות שלום, מציע במקומו דרך הסתכלות דומה ו殊ונה: "בחסידות מדובר לא רק בנטרול של הגאולה הלאומית, יש גם... נטרול או פירוש פסיקולוגי של תפיסת הספרות... ושל המעשה התיאורגי. הספריטואליזציה של המשיחיות היא חלק משינוי ערכיים הרבה יותר عمוק בהרבה והוא הינו זהה מולדך גם מחשבה מיסטי שהוא בעל קרבה רבה ל渴לה האקסטטיבית שהצמיחה את תפיסת הגאולה הפרטית".²² ובמהמשך: "הסתת המוקד אל הערך הרוחני, המכונה דבקות, מוליכה מניה וביה לפירות בחשיבותם של גורמים חיצוניים

מכבשו כמושא לכוננות. לרוב תוארו הספרות בחסידות ביחס של הקפה: כל ספירה נכללת בזו שמעליה, ביחס של אבן, מורה-תلمיד. בזיקה זו הוושם הדגוש על דרגת ההשגה ולא על תכונה מיוחדת. לעומת זאת הדרומנים שהיא להם "לכל דבר נעלם מפתח", והוא הכוונה המכונה לאותו דבר", דרכו של החסיד היא כדרכו של אלכסנדר מודרמן, אין לו מימוננות להתרי קשרים, "אבל עירק המפתח הוא להיותו בגב השוכר את הכל, דהיינו לשבר הכל".

Carthy שם טוב, ברוקלין תשמ"ז, עמ' 62. וכן בדברי ר' מנחם מנדל מוטבסק, לקווי אמרם,

לעומברוגו תרע"א, מד ע"א, או בדברי ר' ברוך מקוסוב "ויאנו אין צריכין למפתחות הרבה, כי אם למפתח אחד כולל, שהם הדומות הפותחות כל השערים" (יסוד האמונה, טשרנאנוריין תרכ"ג, קמא ע"א).

11 באיגרת הבуш"ט ובפירושה דנו חוקרים רבים. ראה: שחבי הבуш"ט (מנדרשיין), עמ' 237–233; רוסמן, מחדש החסידות, עמ' 106–88; אטס, בעל השם, עמ' 128–148; אטס, למחקר; פרדה, "תגובה לתגובתו של משה רוסמן", שם, עמ' 546–551; היכל הבуш"ט כ(תשס"ח), עמ' ו-ט.

12 כגן ר' ברוך מקוסוב, ש"בשני ספריו רבי המכמת אין שום סימן למשיחיות אקטית" (תשבי, הרעיון המשיחי, עמ' 500).

13 גם כאן מסייג תשבי את דבריו באשר למעמדה המכirus של האיגרת בעניין מעמד המשיחיות: "עדין השאלה פתוחה, ולשם פתרונה علينا לפנות מנגנון האיגרת לספרות החסידות" (שם, עמ' 506). בסוף המאמר הוא מתייחס למתח המשיחי בכתביהם של ר' מנחם נהום מטשרנובייל, ר' אלמלך מליבנסק, ר' שניאור זלמן מליאדי, ר' אהרן הלוי ור' אב וולף מזיטומיר.

14 משה אידל, משיחיות ומיסטיקה, תל אביב תשנ"ב, עמ' 84–89. בתהייחסו לאיגרת הבуш"ט הוא מנסה דרך ביניים; היבטים הם מעצם הגדרותם גאולה (אישית), וככל שיירבו המיתדים Moshe Idel, *Ascensions on High in Jewish Mysticism*. ראה מונחה דרכ ביניים; היבטים הם מעצם הגדרותם גאולה (לאומית). Budapeст 2005, p. 148

חוקרים רבים נתנו משקל רב לעליות החסידים לארץ ישראל בהערכת מידת המתח המשיחי בתנועה החסידית ובctorותיה. אולם בהיעדר עדויות טקסטואליות מפורשות הקשור בין עליית החסידים לארץ ישראל לבין הציפייה למשיח אין חרדי-משמעות: התנועות המשיחיות לא ראו תמיד את העליה לארץ ישראל כשלב הכרחי בתחום הגאולה, וגם אם נקשרו את המשיחיות בשאייפה לגאולה מדינית בארץ ישראל, המנייעים לעלייה לארץ היו מגוונים וشוניים, כפי שהראתה רעהה הרן במאמרה "מה הניע את תלמידי המגיד לעלות לארץ ישראל?".²³ הגורמים לעלייה, בין שהיו כלכליים ובין שהיו רוחניים (למשל תנאים טובים יותר להתעלות מיסתית והשגה רוחנית באירופה או בארץ ישראל), השפיעו גם על עלייתם של מתנגדים וכן על אנשי תורה אחרים (כגון כמה מהחכמי הקלוייז בברודוי), ולא נבעו מוגפי חורת החסידות דוווקא. ובדבורי הרן "יש לנתק את ההטפה לעלייה מן השיקולים המשיחיים, ומה גם שהרבנים העולים כלל לא הטיפו לעלייה ולא עוזדו את חסידיהם לעלות".²⁴

דוד אסף סיכם את דעתות החוקרים באשר לנסיבות עליית החסידים בתכל"ז – עלייה גדולה של מאות אנשים, שמספרם שונה בעדויות השונות, ושהחסידים היו מיעוט קטן בתוכה. הוא מביא את עדותו של הראוי יוסף קוסרני, שפגש בניצולי אחת הספינות שטבעו בעלייה זו, ולפיה היה המניע לעלייה שמוועה שבאה המשיח לירושלים ו"עת קץ הוא". הוא מצא חד מפורש למנייע משיחי גם בדבריו ר' משולם פייבוש הילר,²⁵ אך בסוף המאמר כתוב: "ספק אם יש בכוחו של העזון המחוודש... כדי להזכיר בסוגיות אלו".²⁶

מור אלטשולר, בספר שcolo מיווחד לנושא המשיחיות בחסידות, תיארה תסיסה משיחית בחוגו של המגיד יהיאל מיל מלולוטשוב שתחלתה בחג השבעות תקל"ז

של ר' נחמן מברסלב וחסרו לשבתאות", ציון מה (1980), עמ' 201–245, ועתה בספר סוד האמונה, עמ' 238–261; צבי מוק, מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלוב, רמת גן תשס"ו. על המשיחיות בחב"ד ישנה ספרות עשרה ואציגין את אמרתו המסכמת של מנחם פרידמן, "משיח ומשיחיות בחסידות חב"ד-לבוביץ", מלחמת גוג ומוגוג: משיחיות ואפוקליפסה ביהדות – בעבר ובימינו, תל אביב 2001, עמ' 174–229.

²³ קתדרה 76 (תשנ"ה), עמ' 95–77.

²⁴ שם, עמ' .88.

²⁵ שנדפסו בספר ליקוטים קירם, לעמברג תקנ"ב,כו ע"א: "ובודאי קרוב לבוא עת, יחשנו וימהרין הש"י במררי' בימינו א"ס [אמאן סלה]... כי כבר ידעת... מעניין ברור הקדוש' שמתבררת בכל יום עד שתתגמר להתברר בביית המשיח במררי' בימינו".

²⁶ אסף, שיצא שמוועה. וראה את תגובתה של רעהה הרן ותשובתו של אסף, שם, סב (תשנ"ז), עמ' 279–288.

על האספקט האונטולוגי, פותח כאן הצד הפסיכולוגי. התהילכים המתארים את בריאות העולמות הם תהליכי מחשבתיים, שיש להם אנלוגיה במחשבת האנושית, ولكن היצירה הדתית נותנת לאדם חי נצח, והדבקות היא אפשרית ונגינה לכל דרוש. כיוון מחקרי זה ממשיך את קו הטיעון של שלום, שהגאולה בחסידות קיבלה מפנה אישי כאשר הדגישה את דרך הדבקות ומשמעות הנפש.¹⁹

ב. דיונים על המשיחיות בחסידות מן היבט ההיסטורי-החברתי

יוסף דן מנסה לתקן את הבעה מצד השינוי ביסוד החברתי ולמצוא את החידוש בתפיסה המשיחית החסידית במוסד הצדיקות דוווקא. החוקרים, לדעתו, לא ביקשו למצוא בחסידות תורה משיחית חדשה; השאלת היחידה שעסקו בה היתה, האם יש בחסידות חזקה על תפיסות משיחיות קודמות, לוריאניות ושבתאיות. חקר החסידות נצטמצם לחקר שלושת דורותיה הוашונים, לטענתן דן, וחוקרי החסידות לא קשו בין תורה הצדיק החסידית והמניגות השושלתית לבין המשיחיות. "הידושה הגדול של החסידות הוא בכך שעיצה, לאשונה בתולדות ישראל, דמות של עוזן בת-משיחי, שבו הגאולה נשמרת ונשפעת על ידי שושלת הצדיקים".²⁰

דעיה זו מנicha זיקה הכרחית בין הדורות המאוחרים לראשונים: אם כך הבינו הדורות האחרונים של חב"ד את החסידות, ממשע ששורשי התפיסה קיימים כבר בראשית החסידות. ואמנם גרשם שלום לא קשר את הצדיקות למשיחיות, אבל הוא קשר את הצדיקות עם הדבקות והצבע על השינוי במשמעות הדבקות בדור השלישי של החסידות: "תלמידיו של ר' בער, וביחוד ר' אלימלך מליזנסק, הם שעשו את הצעד האחרון ודרכו את קיום הדבקות כערך חברתי. אבל זה היה יכול להיעשות רק במחירות גבוהה, ככלומר בקשר הדבקות עם מוסד הצדיקות, וקשר זה היה זר לחלוין לחסידות בראשיתה".²¹ האם אליבא דשלום שניוי ממשמעות זו והשל מושג הדבקות הוא סיבת חידרתם של יסודות משיחיים בדורות המאוחרים של החסידות? האם נזקקה ממשמעות חדשנה לרעיונות המשיחיים? הטיעון הקשור את המתח המשיחי בשושלתות אינו מספיק כשלעצמו. יומරה משיחיות היא נחלתם של אנשים שונים בתולדות ישראל, מה גם שהמתוך המשיחי, הבולט במיוחד בחסידות ברסלוב ובחסידות חב"ד, התעצם דוווקא כאשר חדרו להתקיים ירושים לשושלת.²²

¹⁹ ליבס, אהבה וייצור, עמ' 190–204, 316–318; הנ"ל, החידוש, עמ' 83–88.

²⁰ יוסף דן, "ככל הפנים של המשיחיות בחסידות", בمعالגי חסידים, עמ' 299–315 (הציטוט מעם' 314). וביתר הרחבה בספרו המשיחיות היהודית המודרנית, תל אביב תשנ"ח.

²¹ דבקות בראשית החסידות (עליל עמי' 249).

²² על הקשר בין אישיותו של הצדיק והמתוך המשיחי סביבו ראה יהודה ליבס, "התיקון הכללי

ב. על יוסף וייס

אסטר ליבס

"אני אוהב אותך בכל נימי נפשי החוליה", כתב יוסף וייס (בודפסת 1918–לונדון 1969) למורו הנערץ גרשム שלום.¹ אך למורת זאת, ואולי בגלל זאת, לא השכיל לספוג את ביקורתו וגם לא את שפע טובו.

בעבודת הדוקטור שלו על "תורת הדיאלקטיקה והאמונה של ר' נחמן מברסלב" (1950) הדגיש וייס את הזיקה בין הביגורפיה האישית והגותו הרוחנית של ר' נחמן מתוך אמפתיה והזדהות عمוקה אותו. הוא פיתח פרשנות אקזיסטנציאלית, קרובה לדרכו של בוכר, שהיתה רוחקה מהתפישתו של שלום על מקומה המרכזית של המיסטיות בחסידות. גם דעתו של שלום באשר לנטרול הרעיון המשיחי בחסידות לא הלמו את היומרה המשיחית של ר' נחמן כפי שפירש אותה וייס.²

יחסיהם הקרובים של שלום ווייס, על עליותיהם ומורודותיהם, תוארו במאמרה של שרה הילר-ילנסקי, שהיתה ידידה קרוביה של וייס ומתמידתו של גרשם שלום: "גרשם שלום ווייס: סיפורו ירושלמי", אגרה ג (תשנ"א), עמ' 37–88. הצעות לקוח מעם' 48. על יחיי ווייס: סיפור ירושלמי", אגרה ג (תשנ"א), עמ' 37–88. הצעות לקוח מעם' 48. על יחיי שלום ווייס כתוב גם נועם זדורף במאמריו "יוסף וויס", ברוך קורצוויל שליחותו היסטורית של גרשם שלום". כאן מובאת, בין השאר, הערכתו של ווייס על שלום מטפיסיקן אשר כסתור בדמות איש המדע המדיריך באלה להסתיר את המהות המרכזית הגלומה בו... זו של האדם המיסטי" ("המוץע והשק", בთוך נועם זדורף ואחרים [עורכים], היסטוריה של יהדות: אוסף מאמרים לכבודו של משה צימרמן במלאת לו ששים, ירושלים תשש"ג, עמ' 77). ראה גם, נועם זדורף ויזונט מאיר, "דברי שלום" או 'חיי מורה' ר'ש: "חברו סטורי מגנד יוסף ווייס", ספר זיכרון לגורשם שלום, ירושלים תשס"ז, עמ' 365–384. תיאור מלא של היחסים בין השניים, מבוסס על כמה תיכים שהחליפו ביניהם, ראה אוור בספר בערכתו של נועם זדורף. ראה לעיל עמ' 87 הערכה.²³

אף שלום סייג את דבריו לדורו הראשון של החסידות. וייס הדגיש את מציאות המתה המשיחי בחסידות ברסלוב: "ההווין מהפכני של תורה הגאולה במשנת המגיד וחכ"ד זעום הוא עד מWOOD, ויקשה לומר מהו המפנה יסודו לעתיד לבוא, המקים את התקות הנסתורות ואילו משנת ברסלוב רואה בגאולה מפנה מיסטיות זו מבטיחה לימות המשיח. ביותר של המאמין הפורדוכסלי... ניתן לקבע כי אין בחסידות אחדות רעיוןites בשאלות היסודות ביזור, שכן שתי מגמות חozot מצאננו בה... היכיוון האחד... שבו מתקשרות מגמות מיסטיות-קונטמפלטיביות עם מגמות אידאליסטיות, לעומת דתות האמונה שモטבבים אקזיסטנציאלייטיים אידיריים פועלים בה ומשווים לה דמות דיקון מיזוחת" ("חסידות

ושיאה היה בלא"ג בעומר בשנת תקמ"א.²⁷ גם אריה מורגנשטרן²⁸ סבור כי למורתו כישלונה של התנועה השבתאית לא פסה היציפיה המשיחית לגאולה. לדעתו השפיעו חישובי הקץ של המקובל עמנואל חי ריקי לשנת תקמ"א על אוירוח אותו הזמן; שנת תקמ"א מיקדה לדעתו ציפייה ומתח משיחי, ואיגרת הבש"ט, שנדרפה באותה שנה בספר בן פורת יוסף, היא עדות לכך.²⁹ אולם, כאמור, יש החולקים על האופי המשיחי של האיגרת – כך גם במאמרה המקיפה של חביבה פדייה, שבו סיכמה גם את דעתות החוקרם בסוגיה זו.³⁰

ואכן ספק אם העיון ההיסטורי המודרך, שלא מתווך גופי תורה של החסידות, יוכל להכריע בסוגיות אל, וגם בתוך הקורפוס העצום של כתבי החסידים נוכל לשמעו קולות שונים.³¹ דבריו של שלום בעניין זה לא נס ליחם, אולם למרבית הפלילאה הביע שלום עצמו דעה הפוכה בויכוחו עם בוכר על המשיחיות בדבריו ר' ישראל מרוזין שהוא הגדר אוטם "הדברים העצומים על ימי המשיח, הדברים הנוקבים עד התהום".³²

²⁷ מור אלטשולר, הסוד המשיחי של החסידות, חיפה תשס"ב. עתה ראה אוור מאמרה, "כנגד כל הסיכויים: על המחלוקת בין בן-צ'ין דינור לגורשם שלום בשאלת המשיחיות בראשית החסידות", ספר זיכרון לגורשם שלום, ירושלים תשס"ג, עמ' 30–31.

²⁸ אריה מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות מלילית רומח"ל עד הגאון מווילנא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 204–208; הנ"ל, השיבת לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ג.

²⁹ הנ"ל, מיסטיקה ומשיחיות, שם, עמ' 189–204.

³⁰ חביבה פדייה, איגרת הקודש, עמ' 311–354, מתיחסת לדעתו כל החוקרם הנ"ל בסוגיה זו, ושם, תגובתו של משה ווסמן (עמ' 545–537), ותשובתה של חביבה פדייה (עמ' 546–551); אטקס, בעל השם, עמ' 89–95; רוסמן, חדש המנתחים של היסטוריון למכחולו של חוקר הספרות, "דמויות ההיסטוריה של הבש"ט בין סכין המתה היסטוריון למכחולו של חוקר הספרות", קבלה 5 (תש"ס), עמ' 419. מחקרים חדשים מתחיחסים, מطبع הדברים, למחקרים קודמים, כגון: אברהם רובינשטיין, "אגרת הבש"ט לרבי גרשון מקורוב", סיני סז (תש"ל), עמ' קפ-קלט; הנ"ל, סיני עג (תש"ג), עמ' קעה-קפ, ועוד.

³¹ ראה גם מណל פיקאזי, "הרעיון המשיחי כימי צמיחה החסידות באס派קלריית ספרי ודרושים ומוסר", הרעיון המשיחי בישראל, עמ' 237–253; הנ"ל, "המפנה בתולדותיה של המשיחיות החסידית הברסלבית", בთוך צבי ברס (עורך), משיחיות ואסטולוגיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 325–342.

³² שלום שאל את בוכר מודע העלים מספריו. "תשובתו של בוכר נהורתה בזוכרוני. הוא אמר: מפני שאיני מבין אותם" (עוד דבר, עמ' 410; להלן עמ' 355). על תפיסת המשיחיות בחסידות רוזין, ראה אסף, דרך המלכות, עמ' 348–355; הנ"ל, "החדשנות הטובות": הזיה משיחית בקרוב חסידים בולני", גלעד: להלדות יהודי פולין ותרבותם כ (תש"ו), עמ' 54–39